

## اسرای عراقی و مسئله نگهداری آنان در دوره جنگ تحمیلی (۱۳۶۷-۱۳۵۹)

صبح خسروی زاده<sup>۱</sup>، مجید شاه‌حسینی<sup>۲</sup>

### چکیده

موضوع پژوهش حاضر بررسی مسئله نگهداری اسرای عراقی در ایران دوره جنگ تحمیلی است. اسارت یکی از پیامدهای اجتناب‌ناپذیر جنگ‌ها به‌شمار می‌رود. با افزایش شمار اسرای عراقی به‌ویژه پس از عملیات فتح‌المبین، اداره‌کنندگان جنگ با چالش‌های مربوط به ساماندهی، نگهداری و تأمین نیازهای اسرای عراقی روبه‌رو شدند. نحوه اسکان، نگهداری و تأمین مایحتاج این اسرا در شرایط پس از انقلاب اسلامی مسئله مهم این پژوهش است. نظارت‌های بین‌المللی و گزارش‌های آن‌ها درباره وضعیت اردوگاه‌ها، دیگر دغدغه‌ای بود که اداره‌کنندگان جنگ به آن توجه داشتند. پاسخ‌گویی به این پرسش که مواجهه مسئولین ایرانی با تعداد زیاد اسرا و انتخاب محل اسکان و نحوه تأمین نیازهای آنان چگونه بود؟ پرسشی اساسی است که پژوهش حاضر به آن پاسخ می‌دهد. در این پژوهش، با روش توصیفی و رویکرد تحلیلی با استفاده از داده‌های اسنادی مرکز اسناد دفاع مقدس موضوع نگهداری اسرا مورد بررسی قرار گرفته است. یافته‌های پژوهش نشان می‌دهد پیش از تأسیس کمیسیون اداره اسرای عراقی، امور نگهداری اسرا برعهده دژبان مرکز و نیروهای ارتش قرار داشت و قواعد و اصولی بر تعیین مراکز اسکان و تأمین مایحتاج آن‌ها حاکم بود؛ با تشکیل کمیسیون مزبور و ایجاد کمیته‌های تخصصی، نظام اداره اسرای عراقی از ساختاری نظامی به

۱. استادیار تاریخ، پژوهشکده اسناد سازمان اسناد و کتابخانه ملی ایران، تهران، ایران.

sabah.khosravizadeh@nlai.ir

۲. کارشناس سازمان اسناد و مدارک دفاع مقدس، تهران، ایران.

majidshho@gmail.com

۴۱۶..... دوفصلنامه تحقیقات اسنادی انقلاب اسلامی، سال هشتم، شماره ۱۵، بهار و تابستان ۱۴۰۵

سازوکاری منسجم‌تر و تخصصی‌تر با اختیارات و نظارت گسترده‌تر تحول یافت و فرایند اسکان، نگهداری و تأمین نیازهای اسرا سروسامان بیشتری پیدا کرد.

کلیدواژگان: جنگ تحمیلی، دفاع مقدس، اسرای عراقی، کمیسیون اداره اسرای عراقی، اسکان اسرا، اردوگاه‌های اسرا، نیازهای اسرا.

## **Iraqi Prisoners of War and the Issue of Their Custody during the Iran–Iraq War (1980–1988)**

Sabah Khosravizadeh <sup>1</sup> / Majid Shahhoseini <sup>2</sup>

### **Abstract**

*This study examines the issue of the custody and administration of Iraqi prisoners of war (POWs) in Iran during the Iran–Iraq War (1980–1988). The capture of enemy combatants is an inevitable consequence of armed conflicts. Following the substantial increase in the number of Iraqi POWs—particularly after Operation Fath al-Mobin—Iranian wartime authorities faced significant challenges in organizing their detention, accommodation, and the provision of their basic needs. Accordingly, this study investigates the management of POW camps, the accommodation of Iraqi prisoners, and the provision of their essential requirements within the political and administrative context of post-Revolutionary Iran. International inspections and reports concerning the conditions of POW camps also constituted an important concern for Iranian authorities. The central question addressed in this research is how Iranian officials managed the growing number of Iraqi prisoners and what measures they adopted regarding their accommodation and the provision of their essential needs.*

*Employing a descriptive-analytical approach, this study is based on documentary evidence preserved in the Sacred Defense Documents Center. The findings indicate that, prior to the establishment of the **Commission for the Administration of Iraqi Prisoners of War**, responsibility for the custody of POWs rested with the Military Police Headquarters and Army units, operating according to established regulations governing prisoners' accommodation and logistical support. Following the establishment of the Commission and its specialized committees, however, the administration of Iraqi POWs evolved from a*

---

1. Assistant Professor of History, Research Institute for Documents, National Archives and Library of Iran, Tehran, Iran.

2. Expert, Sacred Defense Documents and Archives Organization, Tehran, Iran.

*predominantly military framework into a more integrated and specialized administrative system with broader supervisory authority. This institutional transformation resulted in a more systematic organization of prisoners' accommodation, custody, and the provision of their essential needs.*

**Keywords:** Iran–Iraq War; Sacred Defense; Iraqi Prisoners of War (POWs); Commission for the Administration of Iraqi Prisoners of War; Prisoner Accommodation; POW Camps; Prisoners' Welfare.

## مقدمه

جنگ که به وقوع پیوست خواه ناخواه ملزومات آن نیز به دنبالش آمد. یکی از این ملزومات بحث نگهداری اسرای دشمن بود. مجلس شورای ملی بر اساس قانون مصوب ۳۰ آذر ۱۳۳۴ به صورت رسمی الحاق ایران به قراردادهای معروف به کنوانسیون‌های ژنو را پذیرفته بود. (مشروح مذاکرات مجلس شورای ملی، ۱۳۳۴: ۳۰۷/۱) با شروع جنگ تحمیلی اولین گروه اسرا وارد ایران شدند و آخرین گروه اسرای عراقی به تعداد ۵۹ نفر در تاریخ ۱۵ اردیبهشت ۱۳۸۱ در فرودگاه مهرآباد تحویل نمایندگان کمیته بین‌المللی صلیب سرخ شدند تا به کشور عراق بازگردند. (علاماتی و منوچهری، ۱۳۹۸: ۴۷۶/۱-۴۷۷) انقلاب اسلامی که خود را مقید به مبانی اسلام می‌دانست، علاوه بر میثاق‌های بین‌المللی، سرچشمه‌های دیگری نیز برای نوع رفتار با اسرا داشت. قرآن (سوره انسان: ۹؛ سوره محمد: ۴؛ سوره انفال: ۶۷؛ سوره بقره: ۹۰) و دیگر متون دینی (نهج البلاغه، ۱۳۸۴: ۵۲۳) و احادیثی از پیامبر اسلام (ص) مبنی بر اکرام اسیر (ذهبی، ۱۴۰۷: ۱۱۹) نیز حاوی گزاره‌هایی در ارتباط تعامل با اسیر و نحوه رفتار با اسیران را در خود داشتند. آیت‌الله خمینی به عنوان رهبر انقلاب، نیز بر این مسئله تأکید می‌کرد که «تعهد به اسلام راستین اقتضا می‌کند تا رزمندگان اسلام با اسرای جنگی و پناهندگان با عطف و فتوت، به گونه‌ای اسلامی رفتار کنند» (صحیفه امام، ۱۳۷۹: ۱۵۸/۱۳-۱۵۷) بنابراین یکی از دغدغه‌ها و مسائل ایران در زمان جنگ تحمیلی، چگونگی رفتار با اسرای عراقی و ترسیم حضور آن‌ها به عنوان یک مهمان است تا یک اسیر. از این رو نحوه اسکان اسرا و تأمین مایحتاج آنان مسئله مهمی بود که توجه زیادی را به خود معطوف داشت و کمیسیون اداره اسرای عراقی نیز در همین راستا تشکیل شد.

با آغاز جنگ تحمیلی هشت ساله عراق و ایران وظیفه نگهداری از اسرای جنگی برعهده دژبان ارتش گذاشته شد. دژبان ارتش با توجه به وظایف ذاتی خود این وظیفه را پذیرفت اما با افزایش اسرا و کمبود امکانات ارتش در این زمینه، به تدریج کسورات هویدا شد. بنابراین نهادهای دیگری نیز در کنار ارتش به جرگه تصمیم‌گیری و ساماندهی اسرا اضافه شدند. همکاری اولیه سازمان‌های مذکور زمینه تشکیل کمیسیون اداره اسرای عراقی برای تدبیر و دستورالعمل‌های نگهداری اسرای جنگی را فراهم آورد که در سال ۱۳۶۱ به رسمیت شناخته شد و چگونگی نگهداری اسرای جنگی به این کمیسیون واگذار گردید. (سادم، ردیف ۴۲۰، قفسه ۶، کد K، ش 386، 1361: پوشه ۱: ۲۴) بنابراین افزایش رو به رشد اسرا و لزوم اندیشیدن تمهیدی برای نگهداری این اسیران باعث شد

نهادهای و افرادی مسئولیت آنان را برعهده بگیرند و برای رفع نیازها و مشکلات اسرا چاره‌اندیشی کنند و این مسئله مهمی بود که باید راهکاری برای آن اندیشیده می‌شد.

در خصوص نگهداری اسرای عراقی در ایران کارهای پژوهشی اندکی انجام شده است که می‌توان به‌طور مشخص به کتاب «تاریخ شفاهی اسیرداری: میهمانان ناخوانده» تدوین‌شده توسط نسرین نگاهبان که اساساً یک مصاحبه در این حوزه است و فاقد تحلیل و بررسی، و کتاب «اسیرداری: اسیرداری خودی و دشمن در جنگ تحمیلی» تألیف احمد نوروزی‌فرسنگی اشاره کرد. فرسنگی در این کتاب بدون ارجاع به اسناد، اهم وظایف و فعالیت‌های کمیسیون اسرای عراقی را ذکر کرده است. دو مقاله پژوهشی جدی در این حوزه وجود دارد. اولین مقاله پژوهشی با عنوان «بررسی و تحلیل نقش کمیته تبلیغات و روابط عمومی در نگهداری اسرای عراقی در دوران دفاع مقدس» در فصلنامه علمی مطالعات دفاع مقدس چاپ شده (علاماتی، محمدی، ۱۴۰۲: ش ۳۳) و دومین مقاله با عنوان «تحلیلی بر عملکرد کمیته تشخیص و تفکیک اسرای عراقی (۱۳۶۱-۱۳۶۹)» در فصلنامه تحقیقات تاریخی و مطالعات آرشیوی گنجینه اسناد منتشر شده است. (علاماتی، محمدی، شاه‌حسینی، ۱۴۰۲، ش ۱۳۱) این پژوهش‌ها هر یک به بررسی بخشی از ساختار کمیسیون اداره اسرای عراقی پرداخته‌اند؛ اما نه تنها این پژوهش‌ها بلکه پژوهش مستقل دیگری که با اتکا به اسناد کمیسیون اسرای عراقی فرایند اسکان، نگهداری و تأمین نیازهای اسرای عراقی را به‌صورت جامع بررسی کند، انجام نشده است. از این‌رو خلأ پژوهشی موجود ضرورت یک پژوهش مستقل را روشن می‌کند.

هدف پژوهش حاضر توصیف چگونگی مدیریت نگهداری اسرای عراقی در ایران با تأکید بر نحوه اسکان، تأمین نیازهای اسرا و نقش کمیسیون اداره اسرای عراقی در ساماندهی این فرایند است. بر این اساس پرسش بنیادین پژوهش حاضر بر مواجهه مسئولان اداره جنگ تحمیلی با روند رو به افزایش تعداد اسرا و نحوه اسکان آن‌ها استوار است و در پیوند با این مواجهه، نقش کمیسیون اداره اسرای عراقی در ساماندهی به این فرایند مهم است.

در این پژوهش سعی می‌شود با روش توصیفی، به‌عنوان مهم‌ترین وظیفه مورخان، و رویکردی تحلیلی با نگاهی دقیق و متکی بر اسناد کمیسیون اداره اسرای عراقی موجود در مرکز اسناد دفاع مقدس، نحوه اسکان اسرای عراقی، چگونگی تأمین ملزومات نگهداری اسرا و نقش کمیسیون اداره اسرای عراقی در این رابطه را کاویده و مورد بررسی قرار دهیم.

### کمیسیون اداره اسرای عراقی

کمیسیون از ابتدای تشکیل در تاریخ ۱۳ فروردین ۱۳۶۱ متشکل از نمایندگان ستاد مشترک ارتش جمهوری اسلامی ایران، نخست‌وزیری، سپاه پاسداران انقلاب اسلامی، وزارت امور خارجه، وزارت کشور، ستاد تبلیغات جنگ و دفتر مجلس اعلای انقلاب اسلامی عراق به‌عنوان نماینده آیت‌الله حکیم بود؛ مسئولیت کمیسیون نیز برعهده نماینده نخست‌وزیری بود که در آغاز کار نماینده نخست‌وزیری در کمیسیون اداره اسرای عراقی، غلامرضا آقازاده و قائم‌مقام کمیسیون هم حسن احمد آخوندی بود. این نمایندگان به‌عنوان اعضای اصلی کمیسیون به‌حساب می‌آمدند. همچنین از نمایندگان وزارت ارشاد اسلامی و جمعیت هلال احمر دعوت می‌شد که در جلسات کمیسیون اسرا شرکت کنند (سادم، ردیف ۴۲۰، قفسه ۶، کد K، ش 386، 1361: پوشه ۱: ۲۲-۲۶).

بعدها نمایندگان نهاد ریاست‌جمهوری، وزارت امور خارجه، وزارت کشور، سازمان حفاظت اطلاعات ارتش، سازمان قضایی نیروهای مسلح، نمایندگان نگهدارنده اسرا در نیروهای زمینی، هوایی و دریایی ارتش، نماینده سپاه پاسداران انقلاب اسلامی و نماینده جمعیت هلال‌احمر جمهوری اسلامی ایران از اعضای تشکیل‌دهنده کمیسیون اسرا شدند. (نوروزی‌فرسنگی، ۱۳۸۵: ۵۶) ریاست کمیسیون اسرای جنگی از ۱۲ اردیبهشت ۱۳۶۲ برعهده محمدعلی نظران، دبیر وقت شورای عالی دفاع قرار داشت؛ قبل از او رئیس کمیسیون آقای غلامرضا آقازاده -مشاور نخست‌وزیر- بود. در حقیقت ابتدای کار کمیسیون در هیئت دولت بود و سپس مسئولیت آن به وزارت کشور و پس از آن این مسئولیت برعهده دبیرخانه شورای عالی دفاع قرار گرفت (نگاهبان، ۱۳۹۷: ۲۵ و ۱۱۵).

کمیسیون اسرا پس از تأسیس باید کمیته‌ها و شعب خود را نیز معین می‌کرد. بنابراین با تشکیل جلسات هفتگی به شرح وظایف کمیسیون و کمیته‌های آن مبادرت ورزید. در ابتدا و با توجه به نیازهای اسرا کمیته‌های امور فرهنگی و هنری، درمانی و بهداشتی، تبلیغات، اسکان و تدارکات مطرح شد. محل تشکیل جلسات کمیسیون، وزارت کشور معین گردید و اولین جلسه کمیسیون در تاریخ ۱۸ فروردین ۱۳۶۱ برگزار شد. (سادم، ردیف ۴۲۰، قفسه ۶، کد K، ش 386، 1361: پوشه ۱: ۲۶-۲۰) بنابر آنچه از اسناد مصوبات کمیسیون اسرا برمی‌آید در ابتدا چهار کمیته به نام‌های کمیته سیاسی، کمیته فرهنگی و اجتماعی، کمیته اطلاعات و تبلیغات و کمیته تدارکات زیر نظر کمیسیون اداره اسرا انجام وظیفه می‌کردند. (سادم، ردیف ۴۲۰، قفسه ۶، کد K، ش 386، 1361:

پوشه ۱: ۸۴) قبل از این، کمیته دیگری با نام کمیته اداری و اجرایی متشکل از نمایندگان وزارت کشور، جمعیت هلال احمر، دژبان مرکز و سپاه پاسداران انقلاب اسلامی که مسئولیت آن برعهده نماینده وزارت کشور بود، وجود داشت که در همان مراحل آغاز کار کمیسیون منحل و وظایف آن در کمیته‌های سیاسی و تدارکات ادغام شد. (سادم، ردیف ۴۲۰، قفسه ۶، کد K، ش 386، 1361: پوشه ۱: ص ۸۶ و ۸۷) برای کمیته‌ها بر اساس وظایف آن‌ها اعضا نیز انتخاب می‌شد که از نمایندگان ارگان‌های مؤسس کمیسیون اسرا بودند. اعضای کمیته سیاسی و امنیتی عبارت بودند از: نمایندگان نهاد نخست‌وزیری، وزارت کشور، اداره دوم ستاد مشترک ارتش جمهوری اسلامی ایران، سپاه پاسداران انقلاب اسلامی ایران، دژبان مرکز، دفتر آیت‌الله حکیم و وزارت امور خارجه که مسئولیت اداره این کمیته برعهده نماینده نهاد نخست‌وزیری قرار داشت که بعدها ریاست آن به نماینده وزارت کشور رسید (سادم، ردیف ۴۲۰، قفسه ۶، کد K، ش 386، 1361: پوشه ۱: ۸۴ و ۱۲۰). اعضای کمیته فرهنگی و اجتماعی عبارت بودند از: نمایندگان وزارت ارشاد اسلامی، دفتر آیت‌الله حکیم و دایره سیاسی ایدئولوژی ستاد مشترک ارتش جمهوری اسلامی ایران که مسئولیت آن برعهده نماینده وزارت ارشاد اسلامی بود. (سادم، ردیف ۴۲۰، قفسه ۶، کد K، ش 386، 1361: پوشه ۱: ۴۶) اعضای کمیته تدارکات از نمایندگان وزارت کشور، جمعیت هلال احمر جمهوری اسلامی ایران، دژبان مرکز، سپاه پاسداران انقلاب اسلامی و دفتر آیت‌الله حکیم تشکیل می‌شد که ریاست آن با نماینده وزارت کشور بود.

دو وظیفه عمده‌ای که بر دوش این کمیسیون قرار داشت یکی اسکان اسرای جنگی در اردوگاه‌ها و دیگری تأمین مایحتاج این اسرا بود. کمیسیون اسرای عراقی دارای کمیته‌هایی بود که بنابر نیاز اسرای جنگی و نحوه رسیدگی به اسرا بر اساس منویات کمیسیون تشکیل می‌شد. بررسی نیازهای اسرا از طرق مقتضی برعهده کمیته تدارکات کمیسیون بود. این کمیته وظایف زیر را انجام می‌داد: بررسی و تهیه اردوگاه‌های اسرا در سطح کشور پس از تصویب کمیسیون، بررسی و اسکان اسرا با توجه به سوابق آنان و مسائل امنیتی و غیره بر اساس تصمیم کمیسیون، بررسی کمبودها در زمینه وسایل زیست و پوشاک، وسایل نقلیه، بهداشتی و درمانی و تأمین آن‌ها از طریق ارگان‌های مربوطه، توزیع وسایل تهیه‌شده برای اردوگاه‌ها مبتنی بر نیازمندی‌های آنان، بررسی و تأمین پرسنل خدماتی اردوگاه‌ها، بازدید از اردوگاه‌ها به منظور بررسی کمبودها و نارسایی‌ها، جمع‌آوری و طبقه‌بندی کمبودها و نواقص و ارائه آن به کمیسیون جهت ارجاع به سایر کمیته‌ها برحسب مورد به منظور اقدام لازم و تنظیم برنامه کار. (سادم، ردیف ۴۲۰، قفسه ۶، کد K، ش 386، 1361: پوشه ۱: ۵۶-

۵۸) با توجه به شرح وظایف کمیته تدارکات تأمین لباس کار اسرا، لباس زیر و وسایل مورد نیاز خواب و تجهیزات غذای اسرا برعهده این کمیته بود و با پیش‌بینی اولیه بودجه ۱۵۰ میلیون ریالی، کار خود را تحت نظارت کمیسیون آغاز کرد (سادم، ردیف ۴۲۰، قفسه ۶، کد K، ش 386، 1361: پوشه ۱: ۵۴-۵۶).

بعدها و با تجربه‌اندوزی مسئولین کمیسیون اداره اسرای عراقی ترکیب کمیته‌ها نیز به سمت‌وسوی تخصصی‌تر شدن پیش رفت و کمیسیون اسرا با اشراف اطلاعاتی از سیستم کار اردوگاه‌ها و نیازهای اسرا کمیته‌های جدیدی تأسیس کرد. این کمیته‌ها که با کمیته‌های قبلی نیز بی‌ارتباط نبودند، عبارت بودند از: کمیته بهداشت و درمان، کمیته فرهنگی، کمیته کار، کمیته تشخیص و تفکیک (اطلاعات) و کمیته تبلیغات و روابط عمومی. این کمیته‌ها، به‌عنوان شاخه‌های کمیسیون اداره اسرای عراقی، کمیته‌هایی بودند که امورات اردوگاه‌های اسرا بر اساس برآورد و تحقیقات و اقدامات آن‌ها پیش می‌رفت. علاوه بر این کمیته‌ها، مسئله حفاظت از جان اسرا و مراقبت از آن‌ها در درگیری‌های درون اردوگاه یا گزندهای احتمالی از بیرون نیز برعهده محافظینی بود که توسط کمیسیون اداره اسرای عراقی با بهره‌گیری از نیروهای کادر ارتش و نیروهای خدمت وظیفه ساماندهی می‌شد.

کمیسیون اداره اسرای عراقی در مراکز استان‌ها نیز در همان ابتدای تأسیس کمیسیون فعالیت خود را آغاز کردند. کمیسیون اسرای عراقی در مراکز استان‌ها از عضویت استاندار، فرمانده لشکر، فرمانده سپاه پاسداران انقلاب اسلامی استان و نماینده امام در استان تشکیل می‌شد. برای سهولت در رونق‌و‌فتق امور به مانند کمیسیون اسرا در مراکز استانی نیز به موازات کمیته‌های کمیسیون اسرا کمیته‌هایی با همان نام‌ها در مراکز استانی نیز تشکیل شد. به‌عنوان مثال: اعضای کمیته فرهنگی کمیسیون استانی عبارت بودند از: دفتر تبلیغات اسلامی استان، دایره سیاسی ایدئولوژی لشکر استان، رکن دوم لشکر و استانداری. کمیته اداری و اجرایی این کمیسیون شامل نمایندگان لشکر، استانداری، رکن دوم لشکر، سپاه پاسداران انقلاب اسلامی استان. کمیته تدارکات کمیسیون استانی نیز از نمایندگان لشکر، استانداری، جهاد سازندگی استان و جمعیت هلال‌احمر تشکیل می‌شد. در راه‌اندازی این تشکیلات، استانداری مورد خطاب کمیسیون اسرا قرار دارد و بر اساس اسناد موجود از طرف این کمیسیون موظف به راه‌اندازی کمیسیون اسرا و تشکیل کمیته‌های آن به همراه شرح

وظایف هر یک از کمیته‌ها در مرکز استان است. (سادّم، ردیف ۴۲۰، قفسه ۶، کد K، ش 386، پوشه ۱: ۷۰)

جلسات دوره‌ای این کمیسیون به رفع نواقص و برطرف کردن مایحتاج اسیران اختصاص داشت. با نگاهی به آمار اسرای جنگی در زمان آغاز به کار کمیسیون می‌توان به وظایف مهم این کمیسیون پی برد. تا این زمان در تهران حدود ۱۶ هزار اسیر (اردوگاه‌های حشمتیه ۶ هزار نفر، پرندک ۷ هزار نفر، قصر فیروزه ۵۰۰ نفر، زندان قصر ۵۰۰ نفر و مهرآباد جنوبی ۱۵۰۰ نفر)، بندر انزلی ۱۶۰۰ نفر، خراسان (مشهد، امامقلی، قوچان و بجنورد) ۴۷۵۰۰ نفر، اردوگاه‌های سمنان و اراک ۳ هزار نفر اسیر نگهداری می‌شد. (سادّم، ردیف ۴۲۰، قفسه ۶، کد K، ش 386، 1361: پوشه ۱: ۲) اسکان و تأمین نیازهای این اسرا به لحاظ روحی و جسمی برعهده این کمیسیون و کمیته‌های آن قرار داشت. گزارش‌هایی که از کمیته‌ها به کمیسیون اداره اسرای عراقی می‌رسید مبنای تشکیل جلسات و گفتگوهای اعضای کمیسیون قرار می‌گرفت. نخستین اموری که جلسات کمیسیون حول آن می‌چرخید بحث تشکیلات خود کمیسیون و تعیین اعضای آن بود. بنابراین شرح وظایف کمیته‌ها و ساماندهی آنان از مباحث تصویری اولیه کمیسیون به‌شمار می‌روند. مبحث دیگری که کمیسیون در وادی تشکیل با آن مواجه بود، حجم زیاد اسرا بعد از عملیات فتح‌المبین بود که خود این مورد، عامل به وجود آورنده کمیسیون اداره اسرای عراقی نیز بود (نوروزی‌فرسنگی، ۱۳۸۵: ۵۵).

بخش عظیمی از مسائل و مشکلات کمیسیون اسرا به نحوه اسکان و نگهداری اسرا مربوط می‌شد که نکات مثبت و منفی نحوه نگهداری اسرا بیان می‌شد و درخصوص حل آن به تصمیم‌گیری می‌پرداختند. این تصمیمات به کمیته‌ها ابلاغ و جهت اجرایی شدن، منابع آن نیز پیش‌بینی می‌شد.

ایجاد بسترهای مناسب برای استانداردسازی نحوه نگهداری اسرا از دیگر مصوبات کمیسیون اسرا بود. به‌عنوان نمونه ایجاد بیمارستان‌های صحرایی جهت رفاه اسرای عراقی یکی از این بسترهایی بود که روند بهداشت و درمان را تسریع می‌کرد (سادّم، ردیف ۴۲۰، قفسه ۶، کد K، ش 386، 1361: پوشه ۱: ۵۴). طرح کنترل ناآرامی‌های درون اردوگاهی و طرح حفاظت فیزیکی اردوگاه‌ها به همراه تخصیص یگان‌های ضربت در صورت درگیری نیز از دیگر تمهیداتی است که کمیسیون موظف به تصمیم‌گیری درباره آن بود (سادّم، ردیف ۱۱۷، قفسه ۲، کد B، ش ۱۰۷، ۱۳۷۵-۱۳۶۶: پوشه ۱: ۲۱۳۰). نشریات خارجی به‌خصوص اظهار نظر دولت متخاصم درخصوص نحوه برخورد ایرانیان با اسرا مورد توجه اعضای کمیسیون بود و همواره در جلسات مورد بررسی قرار می‌گرفت

و در صورت نیاز و لزوم انجام اقدامی مقتضی در آن خصوص تصمیم جمعی اتخاذ و برای اجرا به ارگان‌های مربوطه احاله می‌شد (سادم، ردیف ۴۲۰، قفسه ۶، کد K، ش 386، 1361: پوشه ۱: ۸۰).

جلسات کمیسیون هفتگی و معمولاً با گزارش‌های کمیته‌ها آغاز می‌شد. این گزارش‌ها به دبیرخانه کمیسیون اداره اسرای عراقی منتقل و پیش از تشکیل جلسه توسط اعضا مطالعه و در صورت لزوم درباره آن تصمیم‌گیری می‌شد. (سادم، ردیف ۴۲۰، قفسه ۶، کد K، ش 386، 1361: پوشه ۱: ۸۶ و ۴۰) در راستای رفع نیازهای اسرا و به تناسب اقدامات مقتضی بودجه لازم را تصویب می‌کردند. به عنوان نمونه در باب نیازهای فرهنگی و اجتماعی اسرا ۵۰۰ میلیون ریال در نظر گرفته شد. برای دیگر کمیته‌ها نیز وضعیت بر همین منوال بود؛ آن‌ها باید بودجه پیشنهادی خود را به کمیسیون برای بررسی می‌دادند تا درباره آن رأی‌گیری می‌شد (سادم، ردیف ۴۲۰، قفسه ۶، کد K، ش 386، 1361: پوشه ۱: ص ۱۲۰).

در جاهایی که اسرا به خاطر سوءرفتار و اعمال خرابکارانه مورد مؤاخذه قرار می‌گرفتند، کمیسیون برای جلوگیری از تضییع حق اسرای عراقی تصمیم گرفت بر اساس موازین احکام اسلامی یک نفر حاکم شرع از طرف شورای عالی قضایی مأمور به تشخیص تنبیه این نوع موارد شود و در مباحث مربوط به اشتغال اسرا، اعضای کمیسیون به صورت جمعی تصمیم‌گیری می‌کردند (سادم، ردیف ۴۲۰، قفسه ۶، کد K، ش 386، 1361: پوشه ۱: ۲۱۸).

امور مربوط به بازدیدهای نمایندگان کمیته بین‌المللی صلیب سرخ و ایرادات و گزارش‌های آن‌ها دیگر موضوعی بود که در این کمیسیون به آن پرداخته می‌شد و با حساسیت درباره این بازدیدها اظهارنظر صورت می‌گرفت که مبدا جوانب تبلیغاتی تصمیم‌های اتخاذی به ضرر حکومت نوپای اسلامی باشد (سادم، ردیف ۴۲۰، قفسه ۶، کد K، ش 386، 1361: پوشه ۱: ۲۰۲-۲۰۴ و ۲۰۸).

این کمیسیون با فرماندهان اردوگاه‌های اسرا جلساتی به صورت ماهانه برگزار می‌کرد تا فرماندهان این اردوگاه‌ها در مقابل تصمیمات جدید کمیسیون و نحوه برخورد با اسرا توجیه باشند. کمیسیون همچنین وظیفه داشت نیروهای کمیته‌ها را تأمین نماید تا برنامه‌ها و مراسم‌های پیش‌بینی شده اجرا شوند. (سادم، ردیف ۴۲۰، قفسه ۶، کد K، ش 386، 1361: پوشه ۱: ۳۱۰)

استماع گزارش‌ها و نواقص و مشکلات اردوگاه‌ها و ظرفیت هر یک از آن‌ها از نظر بهداشت و درمان، امور رفاهی، وضعیت امنیتی و... همچنین نظارت بر نحوه تقسیم‌بندی اردوگاه‌های اسرا

براساس اعتقادات و باور اسرا از وظایف اساسی کمیسیون اداره اسرای عراقی بود (سادم، ردیف ۴۲۰، قفسه ۶، کد K، شماره 386، 1361: پوشه ۱، صص ۳۱۶-۳۱۴). ایجاد این کمیسیون به تعبیری تغییر در الگوی مدیریت اسرا بود؛ تا پیش از کمیسیون اداره اسرای عراقی نگهداری اسرا در چهارچوب وظایف دژبان ارتش بود اما افزایش اسرا، مسئله نگهداری اسیران جنگی را به مسئولیتی میان‌سازمانی و تخصصی ارتقاء داد.

### اسکان اسرای عراقی

بعد از شروع جنگ تحمیلی در همان روزهای آغازین، ورود اسرای عراقی به ایران آغاز شد. نگهداری این اسرا مسئله اساسی‌ای بود که انقلاب اسلامی با آن روبه‌رو شد. با ورود اولین اسرا، کمیسیون رسیدگی به امور آنان نیز تشکیل شد تا از این طریق نیازمندی‌های اسرا و پناهندگان جنگی مورد بررسی قرار گیرد و تمهیداتی برای تأمین مایحتاج آن‌ها اندیشیده شود. در بدایت امر سه وظیفه اصلی اعضای کمیسیون اسرا عبارت بود از: الف. پیش‌بینی محل‌های نگهداری اسرا به تناسب افزایش آن‌ها؛ ب. انتخاب محل مناسب جهت پناهندگان جنگی؛ ج. تأمین نیازمندی‌های اسرا و پناهندگان از نظر پوشاک، بهداشت و غیره (سادم، ردیف ۲۰۱، قفسه ۳، کد G، ش ۱۷۲، ۱۳۵۹: پوشه ۱: ۴۶-۵۰).

در آغاز دفاع مقدس تأمین اعتبارات اردوگاه‌های اسرای عراقی به‌صورت کلی برعهده دژبان ارتش بود. از این‌رو نیروها و سازمان‌ها موظف بودند وسایل مورد نیاز دژبان را تأمین کنند (همان). تعداد اسرا از هفت‌هزار اسیر عبور کرد و نگهداری این تعداد اسیر نیاز به برنامه‌ریزی مدون و تصمیم‌گیری‌های کاربردی داشت.

از وظایف فوق، دو مسئولیت «الف» و «ب» این کمیسیون مرتبط با موضوع بررسی حاضر است. محل‌های نگهداری اسرای عراقی مشکلی بود که همواره برای نیروهای ایرانی هزینه‌بردار و سخت بود. سعی بر این بود در حد امکان اسرا به تهران منتقل شوند. این تصمیم بدان‌خاطر گرفته شد که در تهران تأمین تجهیزات نگهداری اسرا آسان‌تر از شهرستان‌ها بود. بنابراین زندان‌ها، اولین مقصد اسکان اسرای جنگی بودند. در بدایت امر اسرای عراقی در زندان قصر نگهداری می‌شدند و با افزایش آن‌ها مکان‌های دیگری نیز در نظر گرفته شد (نوروزی‌فرسنگی، ۱۳۸۵: ۶۸-۷۰).

اولویت اول در مکان‌های پیشنهادی مراکز نظامی و پادگان‌های آموزشی یا همان سربازخانه‌ها بودند با قید این نکته که نباید فاصله آن‌ها تا پایتخت زیاد باشد. بنابراین با افزایش اسرا، پادگان پرندک به یکی از مقصدهای اصلی اسکان اسرای عراقی تبدیل شد. اردوگاه‌های داخل تهران از جمله ساختمان‌های واقع در تهرانپارس مربوط به مرکز آموزش ا. کادر (جنب هنگ نوجوانان سابق) و زندان قزل‌حصار نیز جزو اماکن نگهداری اسرا بودند. در برنامه‌های دوربرد کمیسیون اسرا و با توجه به افزایش جمعیتی اسرا به فراخور پیشرفت جنگ، مناطق دیگری همچون: کرمان، زاهدان، کنارک، چابهار و پادگان میمه در اصفهان مکان‌هایی بودند که در چشم‌انداز نگهداری اسرا پیش‌بینی شدند (سادم، ردیف ۲۰۱، قفسه ۳، کد G، ش ۱۷۲، ۱۳۵۹: پوشه ۱: ۵۰). اندیشه دورکردن اردوگاه‌های اسرا از تهران در صورت افزایش، منطقی می‌نمود. نگهداری اسرا آن هم در تعداد زیاد می‌توانست مخاطره‌ای بیخ گوش پایتخت فراهم آورد.

بررسی اسناد نشان می‌دهد که سیاست اولیه مسئولان ایرانی استفاده از ظرفیت‌های موجود مانند زندان‌ها و پادگان‌ها با افزایش ناگهانی تعداد اسرا، به‌ویژه پس از عملیات فتح‌المبین، با چالش مواجه شد. در نتیجه، روند گذار از مراکز موقت به اردوگاه‌های تخصصی شکل گرفت. بنابراین در ابتدای جنگ تحمیلی ما شاهد یک دوره گذار در نحوه اسکان اسرای عراقی از زندان‌ها و محل‌های نگهداری موقت به اردوگاه‌های اسرا هستیم.

در روزهای نخست جنگ، استفاده از زندان‌ها و پادگان‌ها در حقیقت پاسخی فوری به شرایط اضطراری محسوب می‌شد، اما افزایش تعداد اسرا و تداوم جنگ، ضرورت ایجاد اردوگاه‌های اختصاصی را آشکار ساخت. از این‌رو، اسکان اسرا به‌تدریج از یک اقدام موقت به بخشی از نظام سازمان‌یافته اداره جنگ تبدیل شد. با تثبیت اصل اسکان اسرا، مسئله مهم بعدی انتخاب محل اردوگاه‌ها و توسعه اردوگاه‌های نگهداری اسرا در نقاط مختلف کشور بود؛ موضوعی که به تناسب افزایش تعداد اسرا اهمیت بیشتری پیدا کرد.

### انتخاب اردوگاه‌های اسرا

بررسی اردوگاه‌های نگهداری اسرا با دقت و توجه خاصی صورت می‌گرفت. در این اماکن قبل از ورود اسرا امکانات لازم از جمله تأمین آب و برق، برقراری وسایل حفاظتی نظیر برج مراقبت، سیم خاردار، نورافکن، امکانات مخابراتی، ظرفیت‌سنجی مکان و غیره صورت می‌گرفت. در تخمین

ظرفیت اماکن نگهداری اسرا پیش‌بینی اولیه برای هر مکان ۵۰۰ نفر بود اما به‌ناچار و به تناسب افزایش تعداد اسرا این رقم تغییر کرد. (سادم، ردیف ۲۰۱، قفسه ۳، کد G، ش ۱۷۲، ۱۳۵۹: پوشه ۱: ۵۰) بررسی معیارهای انتخاب اردوگاه‌ها نشان می‌دهد که تصمیم‌گیری بر اساس مجموعه‌ای از ملاحظات امنیتی، پشتیبانی و اجرایی انجام می‌گرفت. به بیان دیگر، اردوگاه‌ها می‌بایست امکان حفاظت، پشتیبانی و اداره طولانی‌مدت اسرا را به‌طور هم‌زمان فراهم کند.

شیوه انتخاب اردوگاه‌ها هم بدین‌ترتیب بود: بر فرض مثال انتخاب اردوگاه پرندک؛ در پروسه انتخاب محل اردوگاه پرندک گروهی برای برآورد امکانات محل مذکور اعزام شدند تا مکان مناسب با گنجایش ۷۰۰ نفر با تختخواب سه طبقه را ارزیابی کنند. این گروه در کنار پیش‌بینی امکانات اولیه رفاهی همچون سرویس بهداشتی، حمام، آشپزخانه، نانوايي و... معایب آن را نیز در گزارش خود منعکس می‌کردند. گزارش‌های متعددی از این بازرسی‌ها در دست است که معایب اولیه اردوگاه‌ها را بیان کرده‌اند. معایبی همچون: تعمیرات پشت‌بام، لزوم نصب شیرهای دستشویی و دوش‌های حمام و رختشوی‌خانه، تکمیل وسایل و لوازم برقی، رفع نواقص سیستم آبرسانی اردوگاه، حفاظ پنجره‌ها، سیم‌خاردار اطراف اردوگاه، نصب ۴ دستگاه برج مراقبت با نورافکن، لایروبی ۲ سری قنات برای تأمین آب شرب، قطع دسترسی زندانیان از برق ساختمان و...؛ گزاره‌هایی از این دست به‌وفور در اسناد موجود است که معایب اردوگاه‌ها قبل از ورود اسرا دیده شده‌اند و درصدد رفع آن برآمده‌اند این معایب و اشکالات برخی به مسائل فیزیکی-امنیتی نگهداری اسرا مرتبط بودند و برخی به مسائل رفاهی آن‌ها. از آنجایی که سیاست اولیه کمیسیون اسرا تهیه اردوگاه‌هایی در درون خود شهر تهران بود، بازرسان در گزارش خود حتی مسافت ۴۰ کیلومتری پرندک تا تهران را نیز مطابق این سیاست در زمره نواقص آورده‌اند (سادم، ردیف ۲۰۱، قفسه ۳، کد G، شماره ۱۷۲، ۱۳۵۹: پوشه ۱: ۶۱-۶۴). از این منظر رسیدگی‌های بهداشتی و درمانی در شهرها قابل دسترس‌ترند و اسرا با این فاصله دسترسی کمتری به بیمارستان‌های مجهز سطح تهران داشتند.

همان‌طور که پیش‌تر نیز اشاره شد با توجه به افزایش روزافزون اسرای جنگی نیاز بیشتر به افزایش محل‌های نگهداری و اسکان اسرای جنگی و رفع نواقص و معایب ساختاری و تأمین نیازمندی‌های حفاظتی آن‌ها احساس شد (سادم، ردیف ۲۰۱، قفسه ۳، کد G، ش ۱۷۲، ۱۳۵۹: پوشه ۱: ۴۵۰). بنابراین هیئت‌های متعددی به‌ویژه در مرکز، بازدیدهایی ترتیب دادند تا تعداد اماکن نگهداری اسرا

را افزایش دهند. بر این اساس برخی از اماکن و ساختمان‌های نیمه‌تمام پادگان پرندک واقع در ۴۰ کیلومتری تهران-ساوه با ظرفیت ۸۰۰ نفر و قابل افزایش به ۱۶۰۰ نفر برای اسکان اسرای جنگی اختصاص یافت و چون تکمیل ساختمان‌ها و انجام کارهای حفاظتی و ایمنی اماکن انتخابی و ایجاد سایر تسهیلات برای اسرا، مستلزم صرف وقت بیش از سه ماه بود، لذا امکانات مؤسسات دولتی در پشتیبانی از عملیات رزمی ارتش مورد استفاده قرار گرفت. از این‌رو با موافقت کتبی رئیس شورای عالی زندان‌ها، زندان قصر با ظرفیت ۲۵۰۰ نفر برای نگهداری اسرا اختصاص یافت. این تعداد اسیر برای این زندان زیاد بود به‌طوری که زندان قصر دیگر گنجایش اسرای جنگی را نداشت و از پذیرش اسرای جدید اجتناب می‌ورزید. محل دیگری که برای نگهداری اسرا قبل از تکمیل پروژه پرندک در نظر گرفته شد، زندان قزل‌حصار بود که محل نگهداری زندانیان قاچاق بود. این زندانیان را مطابق قوانین ژنو منتقل و اسرای جنگی به تعداد ۵۰۰۰ نفر در آن استقرار یافتند (سادم، ردیف ۲۰۱، قفسه ۳، کد G، ش ۱۷۲، ۱۳۵۹: پوشه ۱: ۴۶۶).

پادگان جمشیدیه (دژبان مرکز) نیز که تعداد ۳۰۰ نفر اسیر در آن نگهداری می‌شد، می‌بایست نیازمندی‌های زیر را تأمین می‌کرد: ۱. نصب موتور پمپ اتوماتیک برای تأمین آب و نصب موتور برق اضطراری؛ ۲. اختصاص یک دستگاه خودروی آتش‌نشانی؛ ۳. تأمین تعداد چهار دستگاه بخاری؛ ۴. تأمین تعداد چهار دستگاه سماور بزرگ با وسایل کامل چای‌خوری؛ ۵. نصب تلفن؛ ۶. اختصاص فانوس؛ ۷. تأمین دارو، پزشک و پزشک‌یار و آمبولانس؛ ۸. تأمین پتو، ملحفه و تشک؛ ۹. تأمین پوشاک و وسایل بهداشتی و سیگار؛ ۱۰. اختصاص رادیو برای اردوگاه؛ ۱۱. تهیه یک گاوصندوق جهت نگهداری اشیاء قیمتی اسرا (سادم، ردیف ۲۰۱، قفسه ۳، کد G، ش ۱۷۲، ۱۳۵۹: پوشه ۱: ۴۷۶).

نگهداری اسرا در زندان‌ها یک راه‌کار موقتی بود و نمی‌توانست تداوم یابد (سادم، ردیف ۲۰۲، قفسه ۳، کد G، ش ۱۷۳، ۱۳۶۰-۱۳۵۹: پوشه ۳: ۲۶۰). اسرا باید در کمپ‌هایی که مخصوص اسیران جنگی بود، نگهداری می‌شدند و مسئولین ارتش نیز با نمایندگان کمیته بین‌المللی صلیب سرخ در این زمینه همکاری می‌کردند (همان، ۲۹۰). در محل‌های نگهداری اسرا در زندان قصر و دژبان مرکز هم کمبود جا وجود داشت. نمایندگان کمیته بین‌المللی صلیب سرخ نیز در بازدیدهایی که از این اردوگاه‌ها انجام داده بود نکاتی را به مسئولین اردوگاه می‌گفتند از قبیل: اسرای جنگی باید در شرایط خوبی باشند، خوابگاه اسرای جنگی و پتوهای آن‌ها باید مناسب باشد، فضای اسکان

باید عاری از نم و دارای نور کافی باشد، شرایط پیشگیری از آتش‌سوزی در کمپ‌ها فراهم باشد و نکاتی دیگر از این دست توصیه‌ها که مسئولین اسرا باید مرتفع می‌کردند (سادم، ردیف ۲۰۲، قفسه ۳، کد G، ش ۱۷۳، ۱۳۵۹-۱۳۶۰: پوشه ۳: ۲۶۰-۲۶۸). نمایندگان کمیته بین‌المللی صلیب سرخ در همان سال اول جنگ تحمیلی و تا تاریخ ۱۱ بهمن ۱۳۵۹ سه بار از کمپ‌های اسرای عراقی در اردوگاه‌های ایران بازدید کردند.

مشکل تأمین مکان و اسکان اسرای عراقی نه تنها در سال اول بلکه تا سال دوم و سوم یعنی ۱۳۶۰ و ۱۳۶۱ نیز تداوم یافت و این مسئله در نامه‌نگاری‌های ارتش منعکس شده است (سادم، ردیف ۲۰۲، قفسه ۳، کد G، ش ۱۷۳، ۱۳۵۹-۱۳۶۰: پوشه ۴: ۲۸).

در بخش اسکان اسرای عراقی ادارات یکم و دوم و چهارم ستاد مشترک ارتش و دژبان مرکز با مسئولین نزاجا مشارکت داشتند. با طولانی‌تر شدن جنگ، اردوگاه‌ها به لحاظ امکانات زیرساختی توسعه یافتند و پادگان حشمتیه نیز برای پذیرش ۳۰۰۰ اسیر جنگی مهیا شد (همان، ۳۳۲). کمپ‌ها و سربازخانه‌ها به صورت موقت در اختیار اسرای جنگی قرار گرفت تا بعد از جنگ تحمیلی و تخلیه اسرا به نیروی زمینی ارتش عودت داده شود (سادم، ردیف ۲۰۳، قفسه ۳، کد G، ش ۱۷۴، ۱۳۶۰: پوشه ۵: ۱۷۴).

بعد از واقعه‌ای که در ۱۸ مهر ۱۳۶۳ در اردوگاه اسرای گرگان اتفاق افتاد<sup>۱</sup> هیئتی از سازمان ملل متحد برای پی بردن به واقعیت امور وارد ایران شدند. در گزارش این هیئت نام اردوگاه‌های اسرای عراقی در ایران با تعداد اسیران آن تا تاریخ ۳ اسفند ۱۳۶۳ اینگونه آمده است: اراک ۲۳۹۲ نفر، بجنورد ۲۳۵۹ نفر، داودیه ۲۳۸۴ نفر، قوچان ۲۴۰۴ نفر، گرگان ۳۴۱۸ نفر، حشمتیه ۷۲۵۳ نفر، کهریزک ۳۲۶۴ نفر، منجیل ۱۶۸۵ نفر، مشهد ۹۶۱ نفر، مهرآباد ۲۳۷۱ نفر، پرنده ۸۲۷۶ نفر، قصر ۸۸۶ نفر، ساری ۱۹۵۳ نفر، سمنان ۴۲۹۴ نفر، تختی ۱۰۷۳ نفر، تربت جام ۱۳۰۵ نفر که در مجموع ۴۶۲۶۲ نفر اسیر تا این زمان در اردوگاه‌های ایران اسکان یافته بودند (خرمی، ۱۳۸۷: ۱۱۷/۴).

۱. شورشی که بین اسرای اردوگاه گرگان در زمان بازدید اعضای کمیته بین‌المللی صلیب سرخ با مشاجره بین دو اسیر شروع و به یک غائله تبدیل شد و بر اساس گزارش‌ها ۹ کشته برجای گذاشت و دامنه بین‌المللی پیدا کرد. هیئت حقیقت‌یاب شامل ولفرام کارل، تورکل اوپسال، رافائل آنجل واله اوئرتا و... برای کشف حقیقت ماجرا تشکیل شد و در نهایت گزارشی مفصل از این واقعه ارائه گردید (نک: خرمی، ۱۳۸۷: ۵۳/۴-۶۶).

گسترش اردوگاه‌ها و افزایش جمعیت اسرا نشان داد که اداره این مراکز با سازوکارهای اولیه امکان‌پذیر نبود. از این رو ایجاد ساختاری متمرکز برای هماهنگی میان دستگاه‌های مختلف ضرورت یافت که تشکیل کمیسیون اداره اسرای عراقی نمود عینی آن بود. بنابراین سیاست مسئولان ایرانی در انتخاب اردوگاه‌ها بر ایجاد توازن میان سه مؤلفه اصلی امنیت، دسترسی به امکانات پشتیبانی و ظرفیت توسعه استوار بود. این ملاحظات سبب شد محل استقرار اردوگاه‌ها متناسب با شرایط جنگ و افزایش تدریجی شمار اسرا دستخوش تغییر شود.

### اردوگاه‌های اسرای عراقی در ایران

اردوگاه‌های محل نگهداری اسرا در ایران هرچند ابتدا در تهران متمرکز بود اما به‌دلایلی که گفته شد به‌تدریج در مناطقی دیگر از ایران نیز تأسیس شد. اردوگاه‌هایی که در تهران مستقر بودند قریب‌به‌اتفاق تحت نظارت دژبان مرکز ارتش قرار داشت و دیگر اماکن اسرا در شهرهای دیگر نیز تحت نظارت نیروی زمینی ارتش. تعدادی از این اماکن جنبه موقت داشته و بیشتر برای تبادل اسرا از آن‌ها بهره می‌گرفتند. اسامی اردوگاه‌ها شامل اردوگاه تختی، داودیه، قصر فیروزه، زندان قصر، حشمتیه، پرندک، کهریزک دژبان، کهریزک نیروی دریایی، ورامین، پادگان امام خمینی دژبان، قزل‌حصار ۱، قزل‌حصار ۲، رینه (آمل)، سمنان، شازند (اراک)، ابراهیم‌آباد (اراک)، قمصر (کاشان)، سنگ‌بست (مشهد)، مزدآوند (خراسان رضوی)، پادگان مشهد، تربت‌جام، بجنورد ۱، بجنورد ۲، قوچان، ساری، گرگان، آموزشی نیروی دریایی بندر انزلی، منجیل، میانه، مهرآباد جنوبی، همدان (موقت، جهت تبادل)، امام‌قلی، پادگان مبارزان (اهواز)، قرارگاه سپتا (اهواز)، پادگان ابوذر سرپل‌ذهاب. تعدادی از این اردوگاه‌ها در زمان‌هایی که تبادل اسرا صورت می‌گرفت صرفاً محل توقف موقت بوده‌اند. به‌غیر از ارتش یکی از این اردوگاه‌ها مانند قرارگاه سپتا در اهواز توسط سپاه پاسداران انقلاب اسلامی اداره می‌شدند و مابقی توسط نیروهای ارتش.

نحوه اختصاص و تأسیس این اردوگاه‌ها به‌تدریج و در پیوند مستقیم با تعداد اسرای عراقی بوده است. یعنی ما در طول دوران دفاع مقدس با افزایش عدد اسرای عراقی و پر شدن گنجایش دیگر اردوگاه‌ها که معمولاً در بازدیدهای کمیسیون اداره اسرای عراقی و کمیته بین‌المللی صلیب سرخ شاهد گزارش‌هایی از ازدحام اسرا در مکان‌هایی کوچک هستیم، مواجه می‌شویم. برای جلوگیری از این کار و آسایش اسرا، اردوگاه‌ها افزایش یافتند. از طرفی وجود نیروهای متضاد و نامتجانس در بین اسرا، مسئولین نگهدارنده اسرا را مجبور به تفکیک اسرا در بعضی از اردوگاه‌ها بنا بر وضعیت فکری آن‌ها نمود؛ از آن‌رو که بر فرض مثال اسرایی با باورهای راسخ به حزب بعث عراق به

اسرایی که توبه می‌کردند و از صدام و حکومت او بی‌زاری می‌جستند و به تعبیر آن روز در زمرهٔ توانین و احرار قرار می‌گرفتند، آزار می‌رساندند و گاهی مانع ابراز عقاید واقعی آن‌ها می‌شدند. این عوامل سبب شد که ما شاهد تشکیل سه‌گانه‌ای از اردوگاه‌ها که در خطاب‌های سندی اردوگاه احرار، اردوگاه توانین و اردوگاه بعثی‌ها باشیم. در اسناد اردوگاه‌های اسرا در اکثر موارد با نام شهری که اردوگاه در آن مستقر است، خطاب شده‌اند یا با عناوینی همچون طریق‌القدس ۱ و ۲ و ۳ و... اما با افزایش تعداد اسرا شاهد گونه‌ای رمزنگاری درخصوص نام اردوگاه‌ها و گزارش‌های مربوط با آن اردوگاه هستیم. بر این اساس در اسناد با ترکیبی از حروف و اعداد، گزارش‌ها و امور محولهٔ روزانه و ماهانه و سالانه ارسال می‌شد. این امر بنابر دلایل امنیتی و احتمال درز اطلاعات، در دنیا مرسوم است و در این برههٔ تاریخی نیز به دلیل مسائل امنیتی گاهی کاربرد داشته است (سادم، ردیف ۴۲۶، قفسه ۶، کد K، ش ۳۹۱، پ ۱۳۶۲-۱۳۶۵: پوشه ۲: ۱-۳۸۳؛ همان، پوشه ۳: ۱۲۲، ۱۷۰، ۱۷۶ و ۱۹۸).

آن‌گونه که از آمار اسناد آن دوران برمی‌آید تعداد اسرای سال ۱۳۵۹، ۱۷۸۷ نفر بوده است (سادم، ردیف ۴۹۷، قفسه ۷، کد K، ش ۴۶۱، ۱۳۵۹-۱۳۶۰: پوشه ۱: ۴۵۰). این آمار در سال ۱۳۶۰ به ۷۱۶۴ نفر می‌رسد (سادم، ردیف ۳۹۸، قفسه ۷، کد K، شماره ۴۶۲، ۱۳۶۰-۱۳۶۲: پوشه ۴: ۳۶۲). آمار فوق در سال ۱۳۶۱ با جهشی یک‌باره به ۴۵۱۸۱ نفر ارتقاء می‌یابد (سادم، ردیف ۳۹۸، قفسه ۷، کد K، ش ۴۶۲، ۱۳۶۰-۱۳۶۲: پوشه ۶: ۴۲۲) و دوباره در سال ۱۳۶۲ این روند در کانال معمول خود قرار می‌گیرد. بنابراین در سال ۱۳۶۲ آمار اسرای عراقی به نسبت سال قبل از خود که جهشی چشم‌گیر داشت این‌بار و به نسبت آن سال کمتر است. اسناد آمار اسرای عراقی سال ۱۳۶۲ را ۴۷۱۸۶ نفر قید کرده‌اند. (سادم، ردیف ۵۰۰، قفسه ۷، کد K، ش ۴۶۴، ۱۳۶۲: پوشه ۲۲: ۳۴۲). آمار اسرای عراقی در سال ۱۳۶۳ نیز روندی صعودی داشت و به ۴۸۵۷۰ نفر رسید (سادم، ردیف ۵۰۲، قفسه ۷، کد K، ش ۴۶۶، ۱۳۶۵-۱۳۶۲: پوشه ۳۱: ۲). در سال ۱۳۶۴ تعداد اسرا به ۵۲۱۵۳ نفر افزایش یافت (سادم، ردیف ۵۰۲، قفسه ۷، کد K، شم ۴۶۶، ۱۳۶۵-۱۳۶۲: پوشه ۳۱: ۳۲۲). در سال ۱۳۶۵ تعداد اسرا باز هم افزایش داشت و این‌بار اسناد تعداد ۵۶۵۱۰ نفر را ذکر کرده‌اند. (سادم، ردیف ۵۰۲، قفسه ۷، کد K، ش ۴۶۶، ۱۳۶۵-۱۳۶۲: پوشه ۳۴: ۳۲۲). سال ۱۳۶۶ تعداد این اسرا با افزایش اندک به ۵۶۷۳۵ نفر می‌رسد (سادم، ردیف ۵۰۴، قفسه ۸، کد K، ش ۴۶۸، ۱۳۶۵-۱۳۶۸: پوشه ۴۲: ۲۲۶). سال ۱۳۶۷ به‌عنوان پایان جنگ این آمار به ۶۰۷۸۶ نفر افزایش می‌یابد (سادم، ردیف ۵۰۲، قفسه ۷، کد K، ش ۴۶۶، ۱۳۶۵-۱۳۶۲: پوشه ۴۵: ۱۹۲). در اسفند ۱۳۶۸ به دلیل

تبادل‌های اندک و فوتی‌های اسرا این تعداد به ۶۰۴۴۳ نفر تنزل می‌یابد (سادم، ردیف ۵۰۵، قفسه ۸۷، کد K، ش ۴۶۹، ۱۳۶۷-۱۳۷۰: پوشه ۴۸: ۱۳۲).

با این تعداد از اسرا، کمیسیون اداره اسرای عراقی در همان بدایت امر به دنبال روش مناسب برای اداره امور اسرای جنگی با هدف بالابردن کیفیت اداره اسرای عراقی بود. بر اساس کنوانسیون‌های ژنو، اسیران جنگی در اختیار دولت دشمن می‌باشند نه در اختیار اشخاص یا نیروهایی که آن‌ها را اسیر کرده‌اند. دولت بازداشت‌کننده مسئول رفتاری است که با اسرای جنگی می‌شود.

بنابراین در ابتدای امر اسرا در اردوگاه‌های تهران (پرنده، حشمتیه، داودیه، استادایوم تختی، قصر فیروزه، مهرآباد جنوبی، زندان قصر و قزل‌حصار)، استان خراسان (مشهد، قوچان، امام‌قلی، تربت‌جام و بجنورد)، استان گیلان (منجیل، بندر انزلی)، استان مرکزی (ساختمان‌های شرکت هریس)، استان سمنان (شهرک حزب‌الله) نگهداری می‌شدند و بعد به واسطه اقداماتی که صورت گرفت، این اردوگاه‌ها تجهیز و توسعه یافتند.

جیره هر اسیر معادل جیره یک سرباز وظیفه به علاوه هفت نخ سیگار بود که از بودجه ارتش تأمین می‌شد. برابر مقررات کنوانسیون‌های ژنو حقوق اسرا معادل هشت فرانک تا هفتادوپنج فرانک بود که توسط دژبان مرکز پرداخت می‌شد. در ایران البته اقداماتی صورت گرفت که این مبلغ برای همه اسرا یکسان شود. پوشاک و محل نگهداری اسرا توسط ارتش تأمین اعتبار می‌شدند. مقررات داخل کمپ‌ها از جمله مسائل حفاظتی، ساعت بیداری ورزش، انجام فرایض مذهبی، مطالعه، مکاتبات شخصی، کار، صرف غذا، ملاقات‌ها، سخنرانی‌ها، بازدیدها، نقل‌وانتقالات و غیره به وسیله ارتش در اردوگاه‌ها اجرایی می‌گردید. تنبیه انضباطی اسرا برابر مقررات بین‌المللی در اختیار فرماندهان اردوگاه‌ها و مسائل قضایی و حقوقی با دادگاه ویژه اسرا بود.

بسیاری از این امور زمانی مقرر بود که کمیسیون اداره اسرای عراقی هنوز نتوانسته بود جایگاه خود را بیابد؛ به تعبیری اداره اسرای عراقی در حال گذار مدیریتی از ارتش جمهوری اسلامی ایران به کمیسیون اداره اسرای عراقی قرار داشت. با تأسیس چارت کمیسیون و تعیین دستورالعمل‌ها و وظایف هرکدام از این کمیته‌ها وضعیت اردوگاه‌های اسرای عراقی در ایران از نظم و سازماندهی بیشتر برخوردار شد. کمیته‌ها به عنوان بازوهای اجرایی کمیسیون در کمپ‌ها با تسلط بر اردوگاه‌ها توانستند منویات و نظرات کمیسیون اداره اسرای عراقی را محقق نمایند (نک: سادم، ردیف ۲۹۶۹، قفسه ۲۵، کد KF، ش ۱۵۷۹: ۱۵-۲۷).

تأمین نیازهای اسرا

پس از اسکان و جایابی برای اسرا لزوم تأمین مایحتاج آن‌ها از دیگر اولویت‌هایی بود که باید برای آن چاره‌اندیشی می‌شد. فراهم کردن اردوگاه‌های اسرا با آن شرایط خاص فیزیکی و امنیتی که در بالا به آن اشاره‌هایی نیز شد، خود کاری زمان‌بر و هزینه‌بردار بود اما این تازه آغاز کار تلقی می‌شد. اسرا بر اساس قوانین موضوعه بین‌المللی و قوانین اسلامی دارای شرایطی هستند که حکومت‌ها خود را مقید به رعایت آن اصول می‌دانند. تأمین نیازهای اسرا به دلیل کمبودهایی که پس از انقلاب وجود داشت، با مشکلاتی مواجه بود. ایران تازه انقلابی بزرگ را از سر گذرانده بود و هنوز ارکان حکومت به درستی سر جای خود قرار نگرفته بود که جنگ تحمیلی واقع شد. فشار روانی ناشی از آغاز جنگ و نبود بسترهای اولیه و عدم وجود تجربه در زمینه حکومت مشکلات زیادی ایجاد کرد.

در این شرایط تأمین مایحتاج اولیه برای اسرا کاری سخت می‌نمود. نیازهای اسرا در دو سطح قابل تفکیک و تمیز بودند: سطح اول: نیازهای شخصی و سطح دوم: نیازهای محیطی در مکان اسکان داده شده. تأمین نیازهای مربوط به سلامت و رفاه شخص در زمینه تأمین مایحتاج شخصی و خصوصی فرد در سطح اول نیازها قرار می‌گیرد به عبارتی حوزه خصوصی فرد اسیر را در این سطح می‌توان تعریف کرد. نیازهای محیطی جهت رفاه اسرا نیز که در سطح دوم جای داده شده می‌تواند شامل لوازم و وسایل عمومی باشد که در اردوگاه‌ها برای رفاه اسرا تأمین می‌شد.

در همان ابتدای جنگ که نیروهای بعثی به اسارت ایران درآمدند و تعداد اسرا رو به فزونی می‌نهاد نمایندگان کمیته بین‌المللی صلیب سرخ به‌عنوان نیروی ناظر بر وضعیت نگهداری اسرا در اردوگاه‌ها برای بازدید درخواست دادند. یکی از اولین بازدیدهای نمایندگان کمیته بین‌المللی صلیب سرخ در تاریخ ۳۰ مهر تا ۴ آبان ۱۳۵۹ از اسرا به عمل آمد در این بازدید از اسرای جنگی عراقی در زندان‌های قصر و دژبان مرکز تهران بازدید صورت گرفت؛ موارد زیر به مسئولین ایرانی منتقل شد: با توجه به کنوانسیون‌های ژنو فصل ۳ ماده ۲۲ باید تأکید شود که کمیته بین‌المللی صلیب سرخ توقیف و نگهداری اسرای جنگی را در زندان‌های تأدیبی فقط یک راه حل موقت در نظر می‌گیرد. جمعیت بیش از حد در اتاق‌ها نباید متمرکز شود و باید اتاق‌های بیشتری برای اسرا در نظر گرفته شود. گردش روزانه در هوای آزاد یکی از بایسته‌های اسرا در طول اسارت است که باید شرایط آن فراهم آید. پتو، تشک و لباس برای اسرا باید تهیه شود در این راستا کمیته بین‌المللی صلیب سرخ همکاری لازم را با مسئولان ایرانی خواهد داشت. تمامی سرویس‌های بهداشتی و حمام‌های محل نگهداری اسرا باید بهداشتی و متناسب با تعداد اسرا در اختیار آن‌ها باشد و مواد ضدعفونی‌کننده و

تمیزکننده در آنجا تأمین گردد. در اتاق‌های محل نگهداری اسرا که قبلاً زندان بوده‌اند باید روشنایی کافی فراهم آید و از لامپ‌های قوی‌تری بهره گرفته شود. پزشکان معالج اسرا باید یک مترجم زبان عربی نیز داشته باشند تا بتوانند درد و بیماری اسرا را به درستی منتقل نمایند. به اسرای جنگی باید مساعده مالی جهت خرید از فروشگاه اردوگاه داده شود. اسرای جنگی حق دارند از مجلات به زبان عربی بهره گیرند همچنین کمیته بین‌المللی صلیب سرخ خواستار تهیه قرآن بیشتر برای اسرا و تأمین لوازم تفریحی و ورزشی اسرا شد. (سادم، ردیف ۲۰۱، قفسه ۳، کد G، شماره ۱۷۲، ۱۳۵۹: پوشه ۱: ۲۵۲-۲۳۸). به تدریج و با بازدیدهای نمایندگان کمیته بین‌المللی صلیب سرخ و همکاری‌هایی که نیروهای ایرانی با آنها انجام می‌دادند لوازم آسایش بیش از پیش اسرا تأمین می‌شد. در نامه‌های فرماندهان نگهداری اسرای جنگی بر این نکته تأکید شده است که نیازمندی‌های اسرا بر اساس نارسایی‌های گزارش شده توسط نمایندگان کمیته بین‌المللی صلیب سرخ تأمین گردد (همان، ۳۲۲). مسئولین ارتش نیز در مکاتبات خود بر رعایت قوانین و مفاد کنوانسیون‌های ژنو در مورد نگهداری اسرا حساسیت به خرج می‌دادند (همان، ۳۴۶).

نیازهای بهداشتی استحمام اسرا که در زمره نیازهای سطح اول اسرا بودند همچون: تیغ و خودتراش اصلاح، ظرف و فرچه اصلاح صورت، حوله صورت، لنگ حمام، خمیر ریش، خمیر دندان، پودر رخت‌شویی، ماشین اصلاح دستی و غیره از لوازمی بودند که در اسناد آن دوره زمانی به تأمین آنها اشاره شده است (همان، ۳۳۴-۳۲۰).

برای رفع نواقص اعلام شده از سوی نمایندگان کمیته بین‌المللی صلیب سرخ بنا بر این قرار گرفت: تبدیل پول اسرای جنگی به پول ایرانی، اعطای مبلغی به افراد فاقد پول، توزیع سیگار بین اسرای سیگاری، تجهیز اسرا از لحاظ وسایل بهداشتی شخصی مانند حوله، صابون، خمیر دندان و مسواک، مصاحبه و عکس‌برداری از اسرا جهت پخش عمومی. (همان، ص ۵۳۶؛ سادم، ردیف ۲۰۲، قفسه ۳، کد G، ش ۱۷۳، ۱۳۶۰-۱۳۵۹: پوشه ۳: ۴۲۰؛ پوشه ۴: ۳۰۴-۳۰۲) این اقدامات در راستای تجهیز بهتر اردوگاه‌ها صورت گرفت تا نواقص رسیدگی به اسرا برطرف شود و نیازهای آنها فراهم آید. در سطح عمومی نیز اقداماتی جهت تجهیز آشپزخانه‌های اردوگاه‌ها شامل خرید دیگ، آبکش، آبگردان، پوست‌کن، سیب‌زمینی خلال‌کن، کارد آشپزی و... صورت گرفت. (سادم، ردیف ۲۰۲، قفسه ۳، کد G، ش ۱۷۳، ۱۳۶۰-۱۳۵۹: پوشه ۳: ۴۱۸).

ساختن سرویس بهداشتی فرهنگی برای اسرای نابینا و نقص عضوی، تشکیل پرونده بهداشتی و درمانی برای اسرا جهت تسهیل داروهای تجویز شده و معاینات مرتب، اختصاص اتاق کافی برای مشاوره و امور اداری بهداری اردوگاه دیگر برنامه‌هایی بود که در حوزه عمومی اردوگاه‌ها برنامه‌ریزی شد (همان، ۵۸۸-۵۸۲). از دیگر برنامه‌های مسئولین اردوگاه‌ها رنگ لباس اسرا جهت تمیز و تفاوت بین آن‌ها شد که این طرح باعث توجه مسئولین به جنس لباس اسرا نیز شد و باعث گردید از لباس‌های مناسب‌تر با جنس بهتر برای اسرا استفاده کنند (همان، پوشه ۴: ۳۰۴-۳۰۲).

علاوه بر نمایندگان کمیته بین‌المللی صلیب سرخ، مسئولین ارشد اردوگاه‌ها با دستورالعمل‌های صادرشده از سوی کمیسیون اداره اسرای عراقی نیز بر تأمین مایحتاج شخصی و عمومی اردوگاه‌ها نظارت داشتند و در بازدیدهایشان نواقص اردوگاه‌ها را برای بررسی و ارزیابی در جلسات، یادداشت می‌کردند. در یکی از این بازدیدها با تأکید بر شرایط خوب نگهداری اسرا ایرادات نظافتی را گوشزد کرده و بر ناکافی بودن آب آشامیدنی اسرا، شرایط عمومی اردوگاه مثل تعمیر و تعویض شیشه‌های شکسته، تأمین لباس زیر اسرا، تهیه روپوش برای آشپزها، تأمین ابزار و وسایل تقسیم غذا به کمپ‌ها، رفع نواقص وسایل چای‌دهی به اسرا، در اختیار قرار دادن وسایل نظافت به آسایشگاه‌ها، تأمین وسایل استحمام اسرا، تأکید بر نظافت لباس اسرا، تأمین میوه در فروشگاه‌های اردوگاه‌ها، تأمین توپ والیبال، فوتبال و... در اردوگاه‌ها، لزوم جمع‌آوری نامه‌های اسرا به صورت روزانه جهت تحویل به نماینده کمیته بین‌المللی صلیب سرخ، تعبیه نمازخانه در اردوگاه‌ها، وجود کتاب‌های دینی و موعظه روحانیون در کمپ‌ها، توزیع روزانه پنج نخ سیگار بین اسرا، تأمین وسایل بهداشتی برای شست‌وشو و نظافت آشپزخانه‌ها، تأمین یخچال در کمپ اسرا و... نظارت می‌کردند (سادم، ردیف ۲۰۴، قفسه ۳، کد G، ش ۱۷۵، ۱۳۶۱-۱۳۶۰: پوشه ۷، ۶-۲ و ۳۰ و ۵۴). این مسائل آغاز راهی بود که با آمدن اسرا به ایران آغاز شد و سال به سال بر تجربیات مسئولین اردوگاه‌ها در زمینه رسیدگی به نیازهای اسرا افزود. یکی از محورهای جلسات پی‌درپی کمیسیون اداره اسرای عراقی تأکید بر همین مسئله تأمین مایحتاج و رفع نواقص اردوگاه‌ها بود.

## جمع بندی

جنگ تحمیلی عراق علیه ایران در شهریور ۱۳۵۹ رسماً آغاز شد و هشت سال به درازا انجامید. در دوران دفاع مقدس، اسرای زیادی از کشور متخاصم وارد ایران شدند. در ابتدای امر، محل زندان‌های سابق مانند زندان قصر یا پادگان‌های نظامی برای نگهداری اسرای اولیه تحت مسئولیت دژبان مرکز ارتش در نظر گرفته شد. با ادامه دار شدن جنگ و کسب تجربیات بیشتر، و افزوده شدن اسرا به صورت روزانه، لزوم توجه جدی به شیوه نگهداری اسرا احساس شد. به همین منظور جلسات متعددی برای رفع موانع نگهداری و لزوم رسیدگی به اسیران جنگی در دستور کار قرار گرفت تا در نهایت کمیسیون اداره اسرای عراقی که عمدتاً و در طول دوران جنگ تحمیلی، تحت زعامت دبیرخانه شورای عالی دفاع فعالیت می‌کرد عهده‌دار مسئولیت اسرا شد. گذار از زندان‌ها به اردوگاه‌های اسرا به تدریج انجام گرفت و این رویه با افزایش تعداد اسرا ارتباط مستقیمی داشت. افزوده شدن تعداد اسرا و خطرهای احتمالی تمرکز تعداد زیاد اسرا در پایتخت، دامنه اردوگاه‌ها و محل‌های نگهداری اسرا را به دیگر شهرهای ایران نیز کشاند.

مسئولیت تأمین مایحتاج و نیازهای اسرا نیز هرچند در ابتدا برعهده ارتش قرار گرفت اما با ساماندهی کمیسیون اداره اسرای عراقی و تقویت کمیته‌های آن به این کمیسیون واگذار شد. سیر تکوین شیوه نگهداری اسیران جنگی به تدریج و در تعامل اولیه با نهادهای بین‌المللی همچون کمیته بین‌المللی صلیب سرخ انجام گرفت. بنابراین در این دوره با تغییر شرایط و در راستای متمرکز شدن بر امور اسرا شاهد شکل‌گیری کمیسیون اداره اسرای عراقی با مشارکت وزارتخانه‌ها و سازمان‌های کشوری و لشکری برای نگهداری اصولی از اسرای عراقی هستیم که فعالیت کمیته‌های تخصصی آن مانند کمیته بهداشت و درمان، کمیته کار و... در راستای رفع نیازهای اسرا و نحوه نگهداری آنها قابل بررسی و پیگیری است.

بررسی اسناد نشان می‌دهد که شکل‌گیری این کمیسیون نقطه عطفی در مدیریت نگهداری اسرای عراقی بود. با تشکیل کمیسیون اداره اسرای عراقی، فرایند نگهداری اسرا به سازوکاری سازمان‌یافته و مبتنی بر تقسیم وظایف میان کمیته‌های تخصصی تبدیل شد. این تحول، علاوه بر ساماندهی اسکان اسرا، زمینه برنامه‌ریزی منسجم برای تأمین نیازهای معیشتی، بهداشتی، درمانی و خدماتی آنان را نیز فراهم کرد.

## منابع

۱. قرآن کریم.
۲. نهج البلاغه (۱۳۸۴). ترجمه محمد دشتی، قم: منشور وحی.
۳. خرمی، محمدعلی (۱۳۸۷). جنگ ایران و عراق در اسناد سازمان ملل. تهران: مرکز اسناد دفاع مقدس سپاه پاسداران انقلاب اسلامی.
۴. خمینی، روح الله (۱۳۷۹). صحیفه امام خمینی، تهران: مؤسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی (ره).
۵. ذهبی، احمد بن عثمان (۱۴۰۷). تاریخ الاسلام: مغازی، بیروت، دارالکتب العربی.
۶. سازمان اسناد و مدارک دفاع مقدس (سادم)، ردیف ۳۹۸، قفسه ۷، کد K، شماره ۴۶۲، ۱۳۶۰-۱۳۶۲: پوشه ۴.
۷. سازمان اسناد و مدارک دفاع مقدس (سادم)، ردیف ۱۱۷، قفسه ۲، کد B، شماره ۱۰۷، ۱۳۶۶-۱۳۷۵: پوشه ۱.
۸. سازمان اسناد و مدارک دفاع مقدس (سادم)، ردیف ۲۰۱، قفسه ۳، کد G، شماره ۱۷۲، ۱۳۵۹: پوشه ۱.
۹. سازمان اسناد و مدارک دفاع مقدس (سادم)، ردیف ۲۰۲، قفسه ۳، کد G، شماره ۱۷۳، ۱۳۵۹-۱۳۶۰: پوشه ۳.
۱۰. سازمان اسناد و مدارک دفاع مقدس (سادم)، ردیف ۲۰۲، قفسه ۳، کد G، شماره ۱۷۳، ۱۳۵۹-۱۳۶۰: پوشه ۳.
۱۱. سازمان اسناد و مدارک دفاع مقدس (سادم)، ردیف ۲۰۲، قفسه ۳، کد G، شماره ۱۷۳، ۱۳۵۹-۱۳۶۰: پوشه ۴.
۱۲. سازمان اسناد و مدارک دفاع مقدس (سادم)، ردیف ۲۰۳، قفسه ۳، کد G، شماره ۱۷۴، ۱۳۶۰: پوشه ۵.
۱۳. سازمان اسناد و مدارک دفاع مقدس (سادم)، ردیف ۲۰۴، قفسه ۳، کد G، شماره ۱۷۵، ۱۳۶۰-۱۳۶۱: پوشه ۷.

۱۴. سازمان اسناد و مدارک دفاع مقدس (سادم)، ردیف ۲۹۶۹، قفسه ۲۵، کد KF، شماره ۱۵۷۹.

۱۵. سازمان اسناد و مدارک دفاع مقدس (سادم)، ردیف ۳۹۸، قفسه ۷، کد K، شماره ۴۶۲، ۱۳۶۰-۱۳۶۲: پوشه ۶.

۱۶. سازمان اسناد و مدارک دفاع مقدس (سادم)، ردیف ۴۲۰، قفسه ۶، کد K، شماره ۳۸۶، ۱۳۶۱: پوشه ۱.

۱۷. سازمان اسناد و مدارک دفاع مقدس (سادم)، ردیف ۴۲۰، قفسه ۶، کد K، شماره ۳۸۶، ۱۳۶۱: پوشه ۱.

۱۸. سازمان اسناد و مدارک دفاع مقدس (سادم)، ردیف ۴۲۶، قفسه ۶، کد K، شماره ۳۹۱، ۱۳۶۲-۱۳۶۵: پوشه ۲.

۱۹. سازمان اسناد و مدارک دفاع مقدس (سادم)، ردیف ۴۲۶، قفسه ۶، کد K، شماره ۳۹۱، ۱۳۶۲-۱۳۶۵: پوشه ۳.

۲۰. سازمان اسناد و مدارک دفاع مقدس (سادم)، ردیف ۴۹۷، قفسه ۷، کد K، شماره ۴۶۱، ۱۳۵۹-۱۳۶۰: پوشه ۱.

۲۱. سازمان اسناد و مدارک دفاع مقدس (سادم)، ردیف ۵۰۰، قفسه ۷، کد K، شماره ۴۶۴، ۱۳۶۲: پوشه ۲۲.

۲۲. سازمان اسناد و مدارک دفاع مقدس (سادم)، ردیف ۵۰۲، قفسه ۷، کد K، شماره ۴۶۶، ۱۳۶۲-۱۳۶۵: پوشه ۳۱.

۲۳. سازمان اسناد و مدارک دفاع مقدس (سادم)، ردیف ۵۰۲، قفسه ۷، کد K، شماره ۴۶۶، ۱۳۶۲-۱۳۶۵: پوشه ۳۴.

۲۴. سازمان اسناد و مدارک دفاع مقدس (سادم)، ردیف ۵۰۲، قفسه ۷، کد K، شماره ۴۶۶، ۱۳۶۲-۱۳۶۵: پوشه ۴۵.

۲۵. سازمان اسناد و مدارک دفاع مقدس (سادم)، ردیف ۵۰۴، قفسه ۸، کد K، شماره ۴۶۸، ۱۳۶۵-۱۳۶۸: پوشه ۴۲.

۲۶. سازمان اسناد و مدارک دفاع مقدس (سادم)، ردیف ۵۰۵، قفسه ۸۷، کد K، شماره ۴۶۹، ۱۳۶۷-۱۳۷۰: پوشه ۴۸.

۲۷. علاماتی، غلامرضا و امین محمدی (۱۴۰۲). «بررسی و تحلیل نقش کمیته تبلیغات و روابط عمومی در نگهداری اسرای عراقی در دوران دفاع مقدس»، فصلنامه علمی دفاع مقدس، دوره ۹، شماره پیاپی ۳۳، ص ۳۵-۶۰.
۲۸. علاماتی، غلامرضا و علی منوچهری. (۱۳۹۸). اسناد تبادل اسرا (جنگ تحمیلی عراق علیه ایران ۱۳۶۷-۱۳۵۹)، تهران: بنیاد حفظ آثار و نشر اندیشه‌های دفاع مقدس با همکاری موسسه چاپ و انتشارات دانشگاه امام حسین(ع).
۲۹. علاماتی، غلامرضا، امین محمدی و مجید شاه‌حسینی (۱۴۰۲). «تحلیلی بر عملکرد «کمیته تشخیص و تفکیک» اسرای عراقی ۱۳۶۱-۱۳۶۹». فصلنامه تحقیقات تاریخی و مطالعات آرشیوی گنجینه اسناد، س ۳۳، دفتر ۳، ص ۵۴-۸۲.
۳۰. نگاهبان، نسرین. (۱۳۹۷). تاریخ شفاهی اسیرداری: میهمانان ناخوانده، تهران، بنیاد حفظ آثار و نشر ارزش‌های دفاع مقدس.
۳۱. نوروزی‌فرسنگی، احمد. (۱۳۸۵). اسیرداری: اسیرداری خودی و دشمن در جنگ تحمیلی، تهران: ایران سبز.